

- ⁴⁸ Новини про нечуване розбиття поляків під Цецорою 1620 р. // *Starożytności historycznej Polski, czyli pisma i pamiętniki do dziejów Polski* / Zebra. A. Grabowski. — Kraków, 1840. — Т. 1. — С. 130.
- ⁵⁰ Діаріуш татарського вторгнення в Подільські краї після волоської кампанії // *Biblioteka Rac. — № 2. — С. 586, 587.*
- ⁵¹ Рашба Н. С. Очерк истории польско-турецких отношений в XVI — первой четверти XVII в. // *Османская империя в первой четверти XVII в. Сб. док. и материалов. — М., 1984. — С. 52.*
- ⁵² Дашкевич Я. Р. Ясир з України (XV — перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // *Український археографічний щорічник. — К., 1993. — Вип. 2. — Т. 5. — С. 43, 45, 46.*
- ⁵³ Гурбик А. О. Еволюція соціально-територіальних спільнот в середньовічній Україні (волость, дворіще, село, сябринна спілка). — К., 1998. — С. 179, 180.
- ⁵⁴ Запис до Луцьких земських книг тестаменту Я. Острозького, 20.I 1621 // *Центральний державний історичний архів України у м. Києві. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 27. — Арк. 2.*
- ⁵⁵ Із свідчень А. Сухотіна, бл. 25.XI 1618 (4.11619) // *Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 196.*
- ⁵⁶ Д. Барабаш до Сигізмунда III, 31.V 1617. — С. 176.
- ⁵⁷ 1. Петражицький до К. Радзівілла, 31.V 1632 // *AGAD. Archiwum Radziwiłłów. — Dział V. 15344. — S. 8.*
- ⁵⁸ 3 реляцій П. Воейкова та С. Матчина, 13 (23).IX 1620 // *Документи російських архівів з історії України. — Т. 1. — С. 261.*
- ⁵⁹ С Жолкевський до Т. Замойського, 23.VII 1620 // *Listy Stanisława Żółkiewskiego. 1584-1620. — Kraków, 1868. — S. 146.*
- ⁶⁰ Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600. — К., 1998. — С. 89, 124.

Тарас Чухліб

УКРАЇНСЬКИЙ ВІДГОМІН БИТВИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КОАЛІЦІЇ З ОСМАНАМИ ПІД ВІДНЕМ 1683 р.

Улітку 1683 р., коли великий візир Високої Порти Кара Мустафа розпочав багатоденну облогу Відня, польський король Ян III Собеський, виконуючи свої попередні зобов'язання перед австрійським цісарем Леопольдом I Габсбургом набрав, більш ніж 22-тисячне військо й вирушив йому на допомогу. Разом з європейськими військами австрійців та німців на чолі з Карлом V Лотарінгським, Максиміліаном II Емануелем та Йоганном Георгом III — всього союзницькі підрозділи нараховували 77 тисяч 300 вояків — експедиційній армії Речі Іюсполитої вдалося 12 вересня 1683 р. перемогти майже 160-тисячну армію Османської імперії (до її складу входили численні васали Стамбула) її звільнити оточений протягом кількох місяців Відень¹.

Участь представників України у перемозі європейської коаліції держав над Османською імперією під Віднем була хоча й не такою вже помітною, на перший погляд, але досить суттєвою. Адже поруч з трьома сотнями козаків (серед них на сьогодні відомі імена полковника Апостола, сотників Чомухи і Потаренка, рядових «молодців» Михайла Мовчана, Тарана та Яреми)² у цій «битві народів» 1683 р. воювало більш ніж 10 тисяч шляхтичів та селян українського/руського походження з Київщини, Волині й Брацлавщини, а також Підляшшя, Холмщини, Львівщини, Тернопільщини й інших земель Східної Галичини. Разом з тим треба відзначити, що й на стороні Високої Порти у складі військ молдавського господаря Г. Дуки та угорсько-словацького «короля куруців» І. Тьокьолі теж воювала певна кількість козаків з Правобережжя та українців/русинів із Закарпаття.

Перемога християнських союзників над турками не тільки розпочала новий етап у стосунках між Європою та Османами, але й значно вплинула на розвиток подій навколо визначення міжнародно-політичного статусу Українського гетьманства, яке на той час було розділене міждержавними угодами між Варшавою, Москвою і Стамбулом. Поразка під Віднем стала для Оттоманської імперії початком т. зв. Періоду відступу («Ріджат деврі») з Центральної та Південно-Східної Європи та поразки в боротьбі за право бути єдиними володарями Римсько-Візантійської спадщини.

«... Полковників [Війська Запорозького], які на такі термінові і несподівані походи, добровільно попали, приймали ласкаво; і які так під Віднем, як і в Угорщині добре заслужили, не могли і не можемо, тільки ласкавим на них поглянути оком. Бо на таку велику війну потрібно людей всіляких і різних рицарських і охочих, а поштивих до себе приголублювати»³, — так оцінив командувач християнської армії під Віднем король Ян III Собеський внесок українського козацтва у перемогу над багатотисячними військами Османської імперії. «...Під Віднем, коли наші (поляки. — *Т. Ч.*) з козаками багато турків побили»⁴, — писав у своїх «новинах» зі Львова невідомий кореспондент вже 15 жовтня 1683 р., через місяць після битви поблизу столиці Австрійської імперії.

Великому розголосу перемоги над турками під Віднем у багатьох країнах Європи сприяло розповсюдження листа короля Речі Посполитої («В наметах візирських») до своєї дружини Марії Казимири, який було перекладено наприкінці 1683-1684 рр. різними європейськими мовами й видруковано у вигляді численних «реляцій» та «летючих листків». Віденська перемога спричинилася до появи у наступні кілька років близько 300 книг і брошур різного змісту, у багатьох з яких Ян III Собеський виступав у ролі «головного героя» у боротьбі з османською загрозою для Європи⁵. Хоча аналізуючи літературу, яка, наприклад, вийшла у той час друком в Італії й висвітлювала події Віденської битви, сучасний італійський дослідник А. Кронія писав: «... Література про війни, переважно анонімна, повна захоплення невтомним у боротьбі народом [польським], який був відкриттям століття. Але полонофільська інформація призводила до того, що сприймали все це у пропольському аспекті»⁶.

У самому Відні восени 1683 р. було надруковано «летючий листок» з перекладеним на німецьку мову одним з варіантів знаменитого «Листа запорозьких козаків до турецького султана». Оригінал листівки й донині зберігається у фондах Віденської національної бібліотеки, а в Україні вона була опублікована у 1990 р. літературознавцем та істориком Григорієм Нудьгою в одній з його книг⁷. Лише на початку ХХ ст. історики прийшли до остаточного висновку: відоме послання запорожців є витвором українського літературного середовища початку ХVІІ ст. По-перше, єдиного оригіналу «Листа...» не віднайдено, а відомі його численні версії, які датовані різними роками (1600, 1619, 1620, 1667, 1672, 1677, 1683 та ін.), і поряд з різними підписами — «низові козаки», «отаман Захарченко», «Іван Сірко» — вони мають різних адресатів — султанів «Османа», «Мегмеда IV», «Агмета III» тощо. По-друге, насправді відоме дипломатичне листування козацьких зверхників з володарями інших країн, в т. ч. і з турецьким султанатом, має зовсім інший характер і ніколи

не порушувало тогочасного етикету звернення до особи такого рівня. Ще одним підтвердженням «літературної версії» є наявність численних варіантів звернення султана до запорожців*.

Під час облоги турецькою армією Кам'янця-Подільського у 1672 р. з'явився один з варіантів сатиричного послання султани, який був швидко розповсюджений серед оборонців подільської столиці. Свою роль «Лист запорожців...» відіграв і під час походів багатотисячного війська Османської імперії на Чигирин у 1677 р. та 1678 р.⁸ Однак чи не найважливішою заслугою невідомих авторів цієї давньої української пародії став факт її впливу на перемогу європейської коаліції держав над Османами у 1683 р.

Поки що невідомо, хто, як і коли привіз текст листа-пародії до далекого Відня та хто запропонував перекласти його на німецьку мову й розповсюдити окремою листівкою, але, як кажуть, факт залишається фактом: уперше в друкованому вигляді послання козаків до турецького султана побачило світ у 1683 р. в Австрії у вигляді «летючого листка». На його сторінках розмістилося два тексти — «Лист турецького султана до козаків у Чигирин» та власне «Відповідь козаків». З огляду на те, що тут згадується про Чигирин, можемо припустити, що австрійське видання повторювало той текст, який розповсюджувався серед оборонців козацької столиці у 1677 чи 1678 рр. Разом з тим, віденський варіант послання був доопрацьований анонімним автором, зважаючи на тогочасну ситуацію: «Султане розпусного турецького цісаря сину,... ти сидиш у норі, немов чортеня, або курокрад, що своє гніздо у війні міняє на інше, з чого видно є, що ти дурень, натомість той, що його прозиваєш пахолком (король Ян III Собеський. — *Т. Ч.*), є хоробрим, могутнім монархом і непере-

*Д. Яворницький пов'язував виникнення переписки з діяльністю довголітнього кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка. Зокрема, з тим епізодом, коли взимку 1674 р. 40-тисячна татарська орда і 15 тисяч турецьких яничар намагалися оволодіти військовим гарнізоном на Січі. Успішно витримавши нічну атаку, запорожці розгромили турецько-татарські підрозділи. Наступного року на чолі з отаманом І. Сірком вони помстилися завойовникам: 20-тисячна козацька армія здійснила похід до Перекопу. Під час цього походу Сірко написав кримському ханові листа, наповненого великою іронією і сарказмом: «...Ми, за прикладом давніх пращурів і братів наших, вирішили постаратися за обіду і огорчення воздати, і відомстити Вашій Ханській Милості і всьому Ханству рівним за рівне, але не тайно, як ви зробили, а відкрито, по-рицарськи...». Як бачимо, текст цього справжнього листа значно відрізнявся від пародійного послання запорожців, хоча, мабуть, і зазнав впливу свого знаменитого попередника (Еварницький Д. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман войска запорожских низовых Козаков — СПб., 1894; Он же. Источники для истории запорожских Козаков. — Т. 1. — Владимир, 1903).

«можним королем»⁹. Ці слова переконують, що «летючий листок» було видано вже після того, як війська Речі Посполитої прибули під Відень, а отже листівка видана у період з другої половини вересня до грудня 1683 р. Треба наголосити й на тому, що поява знаменитого українського «Листа» у Відні мала конкретне історичне підґрунтя. Адже відомо, що Османська імперія, намагаючись перешкодити набору козаків з Правобережжя та Запорожжя до армії Яна III Собеського, надсилала в Україну листи із закликом до підпорядкування султанові¹⁰. Один з учасників тієї вирішальної для долі багатьох європейських та азіатських народів Віденської битви, львівський православний єпископ (який, правда 1677 р. таємно визнав унію з Римом) Йосиф Шумлянський такими поетичними рядками згадував про героїчні дії своїх земляків, а також поляків, австрійців, німців, угорців та хорватів, протягом 12 вересня 1683 р.:

А од рана аж до ночі
Не оден там замкнув очі
І на кривавом полі зостав,
Навіки ся з світом розстав...¹¹

У своїй історичній поемі, яка, очевидно, була написана протягом 1684–1685 рр., Й. Шумлянський закликав також короля Яна III Собеського, лівобережного гетьмана І. Самойловича та Запорозьку Січ об'єднатися перед турецькою загрозою:

...Возьмімося всі за руки,
Басьмо вмилі пойти в муки.
Запорожці, станьте з нами,
А чей, будет Бог за нами!¹²

Український історик-літописець Самійло Величко так охарактеризував участь галичанина у відомих подіях: «На тій віденській війні був при королі Собеському новий уніат і підхлібник лядський Йосиф Шумлянський, львівський єпископ. Він добре приглянувся до тодішніх подій...». Як бачимо, незважаючи на перехід Шумлянського в уніатство, що негативно сприймалося не лише С. Величком, але й переважною більшістю старшини і духовенства Лівобережної України, козацький літописець все ж таки позитивно оцінює участь «лядського підхлібника» у Віденській битві. Окрім того, С. Величко подає у своєму творі «думу, або пісню», написану Шумлянським «на досаду гетьманові Самойловичу», який відмовився допомогти Яну III Собеському. Текст, наведений, Величком відрізняється від записаного у т. зв. Коломийському рукописі 1690 р. варі-

анті вірша¹³. У варіанті козацького канцеляриста наголошується на відмові лівобережного гетьмана надати допомогу Яну III Собеському:

...Жался, Боже, жался, Боже, на гетмана,
Самойловича Івана,
Що наказал християном,
Пойти против б'єурманом!¹⁴

Форма в якій подано вірш Шумлянського у «Літописі» Величка, зокрема, повторювання першого рядка кожного куплету, дало підставу П. Франкові зробити висновок, що Величко «чув ту пісню у співанні і списував текст так, як його співали»¹⁵. Ще один з варіантів цього вірша зберігається у рукописному збірнику пісень кінця XVIII ст. в бібліотеці Музею князів Чарторийських у Кракові¹⁶.

Довголітня діяльність «війовничого» єпископа Й. Шумлянського, який відзначився під час Віденської битви 1683 р. та описав її хід у віршованій формі, була спрямована на пом'якшення протиріч між православними та католиками у межах Речі Посполитої, а також сприяла порозумінню між урядовими колами Варшави, Москви та Батурина. А тому король Ян III Собеський так оцінив свого соратника у боротьбі з мусульманською загрозою: «...Велебний у Христі отець Йосиф Шумлянський, львівський, галицький і кам'янець-подільський єпископ, адміністратор Київської митрополії і печерський архімандрит, гідний увічнення у тривкій пам'яті нащадків за подвиги й заслуги, якими не раз відзначався (і досі прагне відзначитися) і значно прислужився нам і державі нашій як у військових, так і у громадських справах і обб'язках...»¹⁷.

Про свою участь у Віденській битві та наступних військових операціях армії Речі Посполитої залишив короткий запис у чолобитній на ім'я російської імператриці Анни Іоанівни у 1739 р. осавул Прилуцького полку Лівобережної Гетьманщини Михайло Мовчан: «1683 році в Цесарії під городом Віднею з королем польським на баталії був. Того ж року під містом Острогоном (Естергомом. — Т. Ч) на баталії був»¹⁸. Скупі рядки прилуцького осавула, які він вніс до переліку своїх військових заслуг є надзвичайно важливими для істориків, адже вони, разом із свідченнями лівобережних козаків Яреми і Тарана¹⁹, а також поезією Шумлянського, на сьогодні є чи не єдиними оригінальними спогадами з табору українських учасників віденських подій.

Якою була реакція на Віденську перемогу в Україні, яскраво свідчать автори вітчизняних літописів, які жили і творили в останній чверті XVII — на початку XVIII ст. Ймовірний автор «Літопису Самовидця», довголітній козацький старшина Роман Ракушка-Романовський

(який 1683 р. вже перебував на «військовому відпочинку» й був священником у Стародубі) наприкінці XVII ст. писав: «Року 1683 ...І так візир з військами своїми підступив під місто столичне цісарське Відно (Відень. — Т. Ч.), де цісар дав бій і не змігши протистояти силам великим турецьким, у місті Відні зачинився, і там місто наказавши своїм гетьманам, уступив у вищі панства задля зібрання війська. Де через ціле літо у великій облозі залишався, які обложенці просили короля польського Яна Собеського про порятунок, який стояв на кордоні своєму за Краковом, який бачачи таку велику наругу від бусурман християнам, якнайшвидше війська збирав так кварцяні, як і посполите рушення, і зтягаючи по усій землі своїй і по Україні — зараз плату давали. І так швидко великі війська зібрав, і Бога взявши на допомогу, пішов проти військ турецьких. Про що довідавшись, турчин Відно казав міцно доставати, а сам з військами іншими проти короля польського пішов, легше собі ті війська важачи. Однак його фортуна омилила: бо що учинив був засідку військ своїх піхоти тисяч чотирнадцять, усе те знесено від короля польського, аж і сам візир не витримав з своїми військами, аде за допомогою божою і ті розбиті стали, же у малій купі мусив утікати, залишивши гармати, намети — усе, що при собі мали. А і ті війська, що міста Відня діставали, побиті, ледве утекли: незліченна кількість бусурман пропало. Де і сам король, у місті Відні побувавши і з'єднався з іншими княжатами християнськими, з військами великими пішли навздогін за візиром, не даючи йому відпочинку. Яка потреба була вересня 13 по руському календарю...»²⁰. Як бачимо, Р. Ракушка-Романовський цілком вірно відтворює хід подій і помиляється лише в оцінці кількісного складу турецької армії, якій протистояли не лише підрозділи польського короля, але й австрійські та німецькі війська. Згадка про 13 вересня, очевидно, стосується не дати проведення самої битви, а часу тріумфального в'їзду Яна III Собеського до Відня на запрошення місцевого коменданта. До речі, полковник Ракушка-Романовський у 1670 р. за дорученням гетьмана П. Дорошенка їздив до Константинопольського патріарха Мефодія з проханням затвердити на посаді львівського православного єпископа Шумлянського, майбутнього учасника Віденської битви²¹.

Інший сучасник тих подій, полковник Гадяцького полку Лівобережної Гетьманщини Григорій Граб'янка, який володів німецькою та латинською мовами, також залишив цікаві свідчення щодо участі козаків у Віденських подіях. З кінця 1670-х рр. Г. Граб'янка розпочав службу у Війську Запорозькому. Відомо, що під час написання своєї історичної праці протягом 1710-1720-х рр. гадяцький полковник користувався Літописом Самовидця, але у частині, де йдеться про віденські події значно до-

повнив текст Ракушки-Романовського додатковою інформацією. Можливо, що її він узяв з латиномовної книги Веспасіана Коховського «Польські аннали» (роки видання — 1683, 1688 та 1698) або ж з іншого твору того ж автора під назвою «Dzieło Boskie albo Pieśni Wiednia» («Божа справа чи Віденські пісні», 1684)²², де наводилися цікаві деталі про перемогу Яна III Собеського над турками. У Літописі Граб'янки читаємо: «Року 1684. Польський король Ян Собецький розірвав мир з турками, оскільки турок пішов на цісаря християнського і підкорив всю землю угорську, а потім візир прийшов до стольного міста цісарського Відня і там добре-таки його добував. Навіть цісар, після того як кілька разів сходився з турками в битві, змушений був відступити з міста, поїхати і найняти солдатів найманців, а потім знову організувати відсіч. Заради загальної християнської справи, заради звільнення того християнського міста, туди з власної охоти ходило чимало і козаків. Тим козакам знатно заплатили. Коли ж польський король Ян Собецький з військом польським підійшов до Відня, то вони так силу турецьку розбили, що сам візир, залишивши напризволяще табір, гармати і намети, з невеличким загоном заледве утік. Услід за ним було послано погоню. Вона безбоязно заходила у перше ліпше місто, не боялася відсічі і руйнувала та пустошила його»²³.

Та найбільш повні відомості про Віденську битву подавав вже згадуваний С. Величко, який називає не лише ймовірну кількість козаків, що брали в ній участь, але і вперше наводить імена їхніх керівників. Разом з тим, слідом за Р. Ракушкою-Романовським і Г. Граб'янкою, Величко аналізував тогочасну міжнародну ситуацію: «.. Цісар завчасу написав до польського короля Собеського, просячи його допомоги супроти, що наступають на його державу. На це цісарське прохання король Собецький із сенаторами зважив і хоча мав із турчином постановлений раніше мир, однак на раду і з дозволу Інокентія XI, папи римського, розірвав мир із турком і поспішив з кільканадцятьма тисячами виборного польського війська і кільканадцятьма, чи не двадцятьма, тисячами доброго зтяжного молодця (в них були начальниками Палій, Іскра і Самусь) на оборону Відня й на з'єднання з двома електорами, баварським і саксонським, і з князем лотарінгським»²⁴. Власне, ця згадка літописця про участь «чи не двадцяти» тисяч українських козаків у битві під Віднем й до цього часу вводить в оману навіть деяких істориків. Треба відзначити, що С. Величко, який працював у Генеральній військовій канцелярії І. Мазепи, мав змогу читати не лише «реляції», «новини», «летючі листки», а й окремі книги та брошури, де висвітлювалися підготовка та хід «битви народів» 1683 р. Отже, він був досить добре ознайомлений з проблемою набору

козацького війська до армії Речі Посполитої, але свідомо, на нашу думку, завищив кількісний склад українських полків, з огляду на загальну патріотичну спрямованість свого твору. З іншого боку, канцелярист, на нашу думку, вірно називає імена керівників козацьких підрозділів у складі польського війська, які поспішали на допомогу Яну III Собеському до Відня, але, з огляду на різні причини, влилися до союзницької коаліції трохи пізніше. Король Речі Посполитої у своєму листі від 6 грудня 1694 р. писав до фастівського (білоцерківського) полковника С. Палія: «Вдячні богатирю з-під Відня, вірної і зичливої твоєї прислуги, яку весь час нам і Речі Посполитій засвідчуеш...»²⁵. Очевидно, що під прізвиськом «Іскра» у тексті виступав один із сподвижників С. Палія Захарій Іскра, а майбутній вінницький і богуславський полковник та наказний гетьман «його королівської милості» Самусь (Самійло Іванович), скоріш за все, брав участь у післявіденському поході до Угорщини і Словаччини як простий козак або ж старшина середньої ланки²⁶.

Сам хід Віденської битви 12 вересня 1683 р. С. Величко описував так: «Тоді почув Бог волення й стогони віднян, що були близько погібелі, і допоміг з'єднатися поміж себе військам християнським, польським, козацьким і німецьким електорським. А розпорядивши ті війська чинно поміж себе, турки того не знали, вони 12 вересня, скоро світ, прикликали в поміч всесильного Бога й міцно вдарили на всі бусурманські війська, одні на обози, а інші з козаками на шанці. Бусурмани хоча й сильно опиралися всією силою проти християнських військ увесь день, однак до вечора здепресували й, послабшавши в силі своїй, розполовинилися: хан з ордами — на один бік у поле, а турки — в другий бік ув обоз. Потім зі свого обозу вони відступили до Дунаю...»²⁷.

Сучасний історик і літературознавець Д. Наливайко відзначав, що значний і загалом співчутливий інтерес до війн українського козацтва з турками, який існував тоді в країнах Заходу, пояснювався тим, що ці дії були співзвучні духові часу, поширеним умонастроям доби Бароко. На його думку, це був період, коли панівна еліта докладала великих зусиль до відродження старої рицарської традиції хрестових походів на «невірних», коли знаменням доби виступала популярна поема італійця Торквато Тассо «Звільнений Єрусалим»²⁸. Уперше її було видано ще у 1580 р. у Венеції. Але впродовж наступних років вона неодноразово перевидавалася у багатьох країнах Європи, а на українську мову її переклав невідомий автор в останніх десятиліттях XVII ст., саме після того, як відбулася Віденська битва²⁹.

Ян III Собеський ще від 1674 р. почав запрошувати до королівського двору видатних європейських художників. Згідно з монархічною док-

триною, витоки якої сягали античних часів, король мав бути найкращим і найсильнішим та уособлював таємничу потужну силу, завдяки якій завжди перемагав. Це мало наближувати його до божества³⁰. Як відзначають польські дослідники, військові успіхи (зокрема, перемога турків під Хотином 1673 р.), що відкрили великому коронному гетьману Яну Собеському шлях до трону, вимагали їхньої пропаганди й популяризації. Адже саме це наочно засвідчувало справедливість здобуття ним королівського титулу³¹. Перемога над Османською імперією під Віднем також була приводом до увікопнення в спосіб, який був достойний великого монарха. Ян III Собеський у 1684 р. найняв на посаду придворного художника, італійця німецького походження Мартіно Альтмоне (Альтмонте) (1657-1745), якому замовив низку картин про свої перемоги під Віднем, в Угорщині та Словаччині. Ці полотна мали розміщуватися у королівському замку в Жовкві, де у місцевому парафіяльному костелі був мавзолей і пантеон родової слави Собеських. Картина італійця «Битва під Віднем» (розміром 7,65 на 7,38 м), яка сьогодні зберігається у музеї «Одеський замок» на Львівщині, була завершена ним у 1692 р. Перед цим М. Альтмоне виконав тушшю етюд «Битва під Віднем», який зараз зберігається в Музеї образотворчого мистецтва в Будапешті. Як дослідили мистецтвознавці, у творчості Альтмоне військова перемога Яна III Собеського під Віднем представлена як результат Божої сили³². Про це у картині свідчить напис на стрічці, яку тримає ангел у хмарах, показуючи правою рукою на небо: «Щоб не говорили народи, де їхній Бог» (з 113 біблійного псалма). Переможець-вождь зображений у латах, але без зброї на коні, який топче поваленого турка.

Загалом у королівському замку в західноукраїнському містечку Жовква знаходилося 7 баталістичних композицій, які ілюстрували і символізували військові перемоги короля Речі Посполитої. Найбільшу славу з них отримали «Битва під Хотином» голландця Ромейна де Хоге (1645-1708), «Допомога Відню» та «Битва під Парканами» М. Альтмоне, яка зараз перебуває на реставрації у Львівській галереї мистецтв. Інвентар Жовківського замку за 1746 р. засвідчував, що у його покоях знаходилася також «картина на 4 локті з експресією Баталій під Львовом, Журавном, Теревовлею..., Стригоню [Естергомом]..., Хотинном..., Віднем, Парканами»³³. У Жовкві також перебувало кілька десятків інших картин, які зображували Яна III Собеського в образі християнського Богатиря, зокрема, портрет короля «на колоні, до якої невільники різних націй приковані»³⁴. Очевидно, йшлося про відому роботу Р. де Хоге «Виїзд Собеського проти татарських полків».

Серед зібрання Жовківського замку на Львівщині, згідно з інвентарним описом 1726 р., перебувала певна кількість турецьких трофеїв, привезених королем з-під Відня. Серед колекції знаходилася й картина із зображенням українського козака, а також полковницький пернач козацького старшини³⁵. Велика кількість здобутої у Віденській битві османської зброї та амуніції перебувала і в інших західноукраїнських замках родини Собеських — Яворові, Підгірцях, Олеську та Золочеві. Майже у кожному з них були спеціальні «рицарські» зали, де виставлялися турецькі бунчуки, прапори, рушниці, пістолі, шаблі, списи, луки та навіть гармати з лафетами і ядрами до них. В Олеському замку, де 1 серпня 1629 р. народився Ян III Собеський, було утворено т. зв. Віденський зал, головну композицію якого складала намальована на плафоні батальна сцена Віденської битви 1683 р.³⁶

На одній з картин під назвою «Алегорія занепаду Турецької імперії», який зробив невідомий автор (очевидно, Р. де Хоге) після перемоги польсько-австрійських сил над турками, в алегоричному стилі було зображено монархів — звитяжців Відня: короля Речі Посполитої Яна III Собеського, австрійського князя Карла V Лотарінгського та баварського електора Максиміліана II Емануеля. Навколо них танцювали дівчата, які символізували визволені Україну, Угорщину, Хорватію та Венецію³⁷. Дуже промовистим у цьому художньому творі було те, що сам Ян III Собеський танцював між алегоріями Угорщини та України.

Участь українського козацтва у Віденській битві відзначали вітчизняні та іноземні автори й протягом наступного, XVIII ст. Так, наприклад, француз Жан-Бенуа Шерер у досить популярній у свій час праці «Annales de La Petite-Russie, ou Histoire des Cosaques-Saporogues et des Cosaques de L'Ukraine» («Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України»), що була видана у Парижі в 1788 р., також згадав коротким словом про участь українського козацтва у Віденській битві: «Король Польщі Собеський з польським військом і багатьма козаками-волонтерами пішов на допомогу імператорові Леопольду»³⁸.

В історико-політичному трактаті «Історії Русів», який, очевидно, було написано у 90-х рр. XVIII ст., читаємо: «Король Польський Ян Собієвський, привласнюючи собі Задніпровську Малоросію (Правобережну Україну. — Т. Ч.), за згодою, однак ж, Козаків тамтешніх, що були з ним у безнастанних походах супроти Турків, після союзу з Цісарем року 1683-го, вертаючись із славної тої перемоги над турками під Віднем, настановив у задніпровські полки Гетьманом обраного козаками з-поміж своєї старшини Якіма Куницького, на місце забитого під Віднем Гетьмана їхнього Остапа Гоголя»³⁹. Невідомий автор цього твору поми-

лився з датою призначення наказним гетьманом правобережного козацтва Стефана (а не Якіма!) Куницького, що відбулося не після Віденської битви, а за кілька тижнів до неї, тобто 24 серпня. Відомо також й про те, що Євстафій (Остап) Гоголь не міг брати участі в подіях 1683 р. Цей довголітній подільський полковник хоча й справді протягом певного часу, в 1675-1678 рр., був гетьманом правобережного Війська Запорозького від імені «його королівської милості», однак природна смерть застала його ще на початку 1679 р.⁴⁰ Про цей факт, до речі, писав ще у 1856 р. М. Максимович у листі до П. Куліша⁴¹.

Відгомін про Віденську битву зустрічаємо в одній із пісень, яка поширювалася на Закарпатті в кінці XVII-XVIII ст. У ній, зокрема, співалося:

А табори турецькі стали під Відень,
а не знають, же їм прийде горько обідень.
Цесар на то ніч не дбаєт,
а надію в Богу маєт.
Бог нам з Пречистою вся оборона,
Прийде до нас і польська вшитка Корона,
ізбереться християнство,
оджене од нас поганство...

Даний текст було записано у рукописному співанику, який був укладений у 1734 р. в українському (русинському) селі Кам'янка, яке на той час входило до Спішського комітату Угорщини⁴². У цьому ж збірнику знаходимо текст історичної пісні, який засвідчував участь карпатських українців у Віденській кампанії, але вже на боці васала Османської імперії «короля куруців» І. Тьокьолі:

На цесаря свої руки... подняли,
Из Текелим*... раду узяли,
Од цесаря отступають,
И турчинови присягають...
...Турчин их к себе приймаєт
А под Видень ся стягуєт...⁴³

Хоча тут треба зауважити, що війська І. Тьокьолі насправді не брали безпосередньої участі саме у Віденській битві, а протистояли австрійцям, полякам і німцям вже під час походу останніх до Угорщини та Словаччини, який відбувався після 12 вересня 1683 р.

* Тьокьолі Імеріх.

Столітній ювілей перемоги над турками гучно святкували у 1783 р. на всій території Австро-Угорської імперії, в т. ч. у Львові, інших містах і містечках Східної Галичини — Станіславові (суч. Івано-Франківськ), Тернополі, Олеську, Бродах, Жовкві, Стрию, Теребовлі, Журавно, Комарно, Городку та ін. Ще через сто років у Львові було створено спеціальний ювілейний комітет з відзначення 200-ї річниці Віденської битви. Поблизу Високого Замку відкрили пам'ятний знак* на честь одного з головних героїв Віденської кампанії, короля Яна III Собеського. До речі, у відомому листі до своєї дружини Марії Казимири, написаному відразу ж після перемоги над турками, 13 вересня 1683 р., король згадав про і про Львів: "...Всі гармати, весь табір (турецький. — Т. Ч.), нечувані багатства дісталися в наші руки... [Табір] такий завбільшки як міста Варшава або Львів у межах своїх мурів..."⁴⁴. Також у 1883 р. львівські літератори Іван Гушалевиц та Павло Костецький опублікували свої поезії, де наголошували на важливій ролі у Віденській перемозі поруч з поляками та литовцями також і «Русі»⁴⁵. Від того часу й до 1939 р. одна з центральних вулиць у Старому Львові носила назву на честь Собеського (зараз — вул. Братів Рогатинців). Іменем цього чи не найбільше відомого короля Речі Посполитої до 1940-х рр. називався й львівський Історичний музей.

Чи не першою окремою історіографічною публікацією, де наголошувалося на перебуванні у війську командувача армією Речі Посполитої короля Яна III Собеського українських козаків та шляхтичів з Червоної Русі, стала брошура відомого громадського діяча Західної України, священника С. Качали, яка була видрукувана у вигляді додатку до львівського

*Щев 1882-1883 рр. під час відзначення 200-річчя Віденської битви у Львові було задумано поставити пам'ятник Яну III Собеському. Однак потрібні гроші змогли зібрати з громадськості лише через десяток років. Пам'ятник роботи скульптора Тадеуша Баронча (його відливали у віденській майстерні А. Круппа) встановили на Гетьманських валах (суч. Проспект Волі) лише у 1896 р. Після Другої світової війни й приходу радянської влади його було перенесено до Гданська (Польща), де нині він є однією з найшановніших історичних пам'яток міста. У 1903 р. у західно-українському місті Жовкві місцеві жителі встановили пам'ятник Яну III Собеському з написом «Янові III, королеві Польському, оборонцю народу і християнства. Місто Жовква». Він проіснував до 1961 р., коли за особистим розпорядженням проїжджаючого через місто керівника СРСР М. Хрушова був знятий. Нині за ініціативою римо-католицької громади Собору св. Лаврентія, де зберігаються поховання представників родини Собеських (в т. ч. й учасника Віденської битви королеви Якуба) перед місцевою владою порушується питання про відновлення пам'ятника. У 1933 р. було зведено монумент Яну III Собеському поблизу колишньої фортеці Окопи Святої Трійці (нині — с. Окопи Борщівського р-ну, Тернопільської обл.), що за 22 км від Кам'янця-Подільського. Його також було демонтовано після Другої Світової війни.

часопису «Діло» за 1882 р.⁴⁶ Того ж року побачили світ популярні історичні оповідання галицького письменника і бібліографа Івана Левицького (Ємелянвича) «Повітання короля Яна», «Вірний слуга», «Ян Собеський в Краснопущі», «Король польський Ян III Собеський в Яворові» та «Юрко Кульчицький»⁴⁷.

Протягом 1883 р. вийшла друком низка цікавих статей на честь відзначення 200-ї річниці перемоги над турками в Австро-Угорській імперії. Зокрема, у літературно-науковому виданні «Зоря» опублікували розвідки молодого історика О. Барвінського, в якій розкривався епізод з біографії короля Яна III Собеського, та невідомого автора про важливу роль в обороні Відня від турків Юрія-Франца Кульчицького, уродження Західної України⁴⁸. Зокрема, О. Барвінський зазначав, що «ювілей двохсотлітньої річниці пам'ятної в історії відсічі Відня, довершеної Іваном III, насуває нам на думку деякі споминки, що в'яжуть ім'я цього рицарського короля з бувальщиною руського народу»⁴⁹. На основі архівосховищ Відня у 1884 р. підготував, однак за нез'ясованих обставин не зміг видати свою книгу про Ю.-Ф. Кульчицького дослідник Т. Кульчицький (Сметанка)⁵⁰. У 1885 р. життєдіяльність ще одного учасника віденських подій, осавула Прилуцького полку Лівобережної Гетьманщини Михайла Мовчана дослідив В. Антонович⁵¹.

У 1933 р., на відзначення чергового, 250-літнього ювілею битви, світ побачила окрема науково-популярна праця відомого львівського журналіста, політичного та громадського діяча Східної Галичини І. Німчука. У своїй брошурі він, опираючись на доступні опубліковані джерела (головним чином, це листування польсько-литовського короля з дружиною Марією Казимирою), висвітлює головні моменти участі козацтва і шляхти з руських воеводств Речі Посполитої у битві під Віднем⁵². Того ж року вийшов також його невеличкий нарис під назвою «Юрій Франц Кульчицький і його подвиг», написаний на основі окремих німецьких та польських історичних розвідок, які з'явилися протягом кінця XIX — перших десятиліть XX ст. Тоді ж греко-католицький священник, який емігрував до Північної Америки, Л. Сембратович розмістив в україномовному часописі «Америка» (США) популярну статтю «Українці під Віднем в 1683 році», галицький письменник І. Филипчак опублікував у Львові історичну повість під назвою «Юрій Кульчицький — герой Відня. Кульчиці Шляхоцькі», а літературний критик і журналіст Ю. Грицай — в Австрії художню книгу, присвячену українській складовій армії польського короля Яна III Собеського⁵³.

Західноукраїнським ученим належить також пріоритет у вивченні біографії львівського православного та уніатського єпископа Йосифа

Шумлянського: у 1896 р. — І. Шараневич, у 1898 р. — І. Франко і в 1934 р. М. Андрусак видають свої праці, де, зокрема, згадують про участь відомого церковного діяча у Віденській битві⁵⁴. І. Франко та М. Возняк також проаналізували поезію Й. Шумлянського, присвячену перемозі християнських країн над мусульманами у 1683 р.⁵⁵

Більш ґрунтовне наукове вивчення досліджуваного питання розпочалося з 40-х років ХХ ст., коли відомий історик Б. Крупницький опублікував у Празі статтю⁵⁶, де в окремому параграфі «Польські походи 1683-1688 рр. і участь в них козаків» на основі повідомлень австрійських та німецьких газет за 1683-1684 рр. дослідив роль козацьких підрозділів під час та після Віденської битви. Протягом 1950-1970-х років, використовуючи архівні матеріали з Ватикану, опублікував ряд своїх праць у Римі священник І. Назарко⁵⁷. У них він висвітлив політику Апостольської столиці щодо козацтва та розкрив механізм фінансування Папою римським Інокентієм ХІ полків з України. Окрім того, отець Іринеї видав ґрунтовний збірник документів про ватиканську політику щодо українських земель під назвою «Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia» (Рим, 1953-1954).

Під час відзначення 300-річчя Віденської битви у 1983 р. в Австрії вийшла друком науково-популярна книга (німецькою та українською мовами) Б. Ямінського «Відень 1683. Козаки і Кульчицький»⁵⁸. У ній представник української діаспори узагальнив відомі йому відомості про допомогу козацтва військам короля Яна III Собеського та відзначив особливу роль у боротьбі з турками шляхтича з Самбору Ю.-Ф. Кульчицького, а також Й. Шумлянського. У зв'язку з ювілейними урочистостями президент Австрії Рудольф Кірхшлегер відзначив, що «у відсічному війську під прапорами короля Собеського воювали також численні козаки з України»⁵⁹. Таке визнання історичних заслуг козацтва Австрійською державою дало змогу українській діаспорі (яка організувалася навколо «Союзу Українських філателістів Австрії») провести ряд заходів з нагоди ювілею: по-перше, опублікувати гарно оформлену тематичну книгу Б. Ямінського; по-друге, видати чотири двомовні марки «Козак перед Віднем», «Юрій Кульчицький», «300-річчя віденської кав'ярні», «Козацька кінна пошта» та спеціалізовані листівки і конверти; по-третє, провести два концерти місцевого українського хору під керівництвом А. Гнатишина та видати платівку з його записами; по-четверте, відслужити святкову літургію у церкві св. Варвари⁶⁰. Тоді ж українською громадою Відня було поновлено напис на меморіальній дошці, розміщеній на стіні церкви св. Леопольда, який засвідчував: «На пам'ять полеглим українським козакам у бою під Віднем 1683 року»⁶¹. Підсумовуючи уро-

чистості й оцінюючи історичну подію 300-річної давності, патріарх Греко-Католицької церкви Йосип Сліпий сказав: «Козаки, не зважаючи на те, що православної віри, ідуть і діло виконують на славу козацького імені... Хай відзначення цієї події в історії Європи пригадає всім роль України на межі між Азією і Європою своїм християнством і його чеснотами не лише в минулому, але й майбутній долі Європи»⁶². Того ж року в Сполучених Штатах Америки вийшли друком перекладена на німецьку мову вже згадувана повість І. Филипчака⁶³, а також збірка наукових і популярних праць про «козаків-героїв» Віденської битви⁶⁴.

З огляду на ідеологічний диктат історики Радянської України не зверталися до висвітлення взаємодії українського козацтва з польською та австрійськими арміями під Віднем. Лише у 1973 р. відомому історичному праву В. Кульчицькому вдалося опублікувати невелику замітку про свого знаного однофамільця (можливо, й далекого родича) Ю.-Ф. Кульчицького у варшавському «Українському календарі». У 1981 р. про одного з героїв оборони австрійської столиці від турків було згадано в «Українській радянській енциклопедії». Через сім років, у 1988 р., автор енциклопедичної статті про Ю.-Ф. Кульчицького, львівський краєзнавець Р. Головин видрукував більш розширений матеріал⁶⁵. У 1995 р. львівський історик І. Мицько розкрив маловідомі факти з історії родоводу Кульчицьких⁶⁶, а 2003 р. його колега Ю. Мердох описав малознану гравюру із зображенням Ю.-Ф. Кульчицького⁶⁷. У 2006 р. І. Мицько і Т. Паславський видали книгу під назвою «Юрій Франц Кульчицький — герой оборони Відня 1683 року», в додатку до якої опублікували низку цікавих матеріалів. Протягом останніх років автор цих рядків також видав кілька наукових розвідок, які розкривають деякі проблеми участі козацтва у битві під Віднем⁶⁸.

Разом з тим, питання, які пов'язані з окремими аспектами християнсько-мусульманського протистояння в Європі у добу пізнього середньовіччя та раннього модерного часу, а також проблемами українсько-польських, українсько-турецьких та українсько-кримських взаємовідносин другої половини ХVІІ ст., висвітлювалися у працях вітчизняних істориків різних поколінь — В. Антоновича, Д. Яворницького, М. Грушевського, М. Андрусяка, Д. Дорошенка, М. Петровського, І. Крип'якевича, О. Апанович, Г. Сергієнка, В. Смолія, Ю. Мицика, В. Степанкова, П. Саса, В. Заруби, С. Леп'явка, В. Горобця, В. Брехуненка, Я. Федорука, В. Станіславського та О. Сокирка⁶⁹. Особливо треба відзначити дослідження складних стосунків між козацькою Україною та Османською імперією вітчизняних знавців Сходу А. Кримського, В. Дубровського, А. Ковалівського, О. Прицака, Я. Дашкевича, В. Остапчука, О. Галенката

Ф. Туранли⁷⁰. Так, наприклад, Я. Дашкевич відзначав, що сусідство такої велетенської держав, як Османська імперія, було не лише важливим, а в окремі періоди навіть вирішальним політичним і воєнним фактором для історії України протягом XV-XVIII ст.⁷¹

... Нещодавно, у 2003 р., на честь відзначення 320-ї річниці Віденської битви сучасна Українська держава спорудила в одному з парків австрійської столиці під назвою Тюркеншанцпарк пам'ятник українцям, які брали участь у Віденській битві⁷². Зарахуємо до останніх не лише козаків, а також десяток тисяч шляхтичів і селян з руських воеводств Речі Посполитої, які у складі союзницьких військ європейських країн захистили Центральну Європу від її завоювання Османською імперією. До речі, символічним виглядає й та обставина, що пам'ятник українським «богатырям з-під Відня» знаходиться саме у тому місці колишнього віденського передмістя, де у липні — першій половині вересня 1683 р. проходила основна лінія оборони від турків.

¹ Див. основну бібліографію цього питання: Kadbeb H. Bibliographie zur Geschichte der beiden Turkenbelagerungen. Wiens 1529 und 1683. — Wien, 1876; Sturminger W. Bibliographie und Ikonographie der Turkenbelagerungen Wiens 1529 und 1683. — Gras, Köln, 1955; Wimmer J. Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. — Warszawa, 1983; Wasilewski T. Odgłosy odsieczy Wiedeńskiej w Rzeczypospolitej obojga narodów // Kwartalnik Historyczny. — Rocz. LXXX (1). — Warszawa, 1983. — S. 3-19 та ін.

² Чухліб Т. Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь у ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 6. — К., 2006. — С 609-623.

³ Архів Головного актів давніх у Варшаві. — Ф. «Архів Замоїських», Од. зб. 3053. — Арк. 326.

⁴ Бібліотека Музею ім. князів Чарторийських у Кракові, відділ рукописів. — Теки Нарушевича. — № 179. — Арк. 153.

⁵ Slizinski J. Jan III Sobieski w literaturze narodów Europy—Warszawa, 1979. — S. 4-5.

⁶ Cronia A. La conoscenza del mondo slawo in Italia. — Padova, 1958. — С. 242; Наливайко Д. Козацька християнська республіка. — К., 1992. — С. 316.

⁷ Нудьга Г. На літературних шляхах (дослідження, пошуки, знахідки). — К., 1990. — С. 302-306.

⁸ Каган М. Русская версия 70-х годов XVII в. переписки запорожских казаков с турецким султаном // Труды отдела древнерусской литературы Института литературы АН СССР. — Москва, 1958. — Т. 14. — С. 314-316.

⁹ Цит. за: Нудьга Г. Назв. праця. — С. 305.

¹⁰ Бібліотека Польської академії наук у Кракові, відділ рукописів. — Од. зб. 645. — Арк. 2; Бібліотека Національного інституту ім. Оссолінських у Вроцлаві, відділ рукописів. — Од. зб. 289. — Арк. 34.

¹¹ Цит. за: Українська поезія. Середина XVII ст. — К., 1992. — С. 124.

¹² Там само.

¹³ Pieśni ludu ruskiego w Galicji/ Zebrał Zeguta Pauli. — Т. 1. — Lwów, 1831. — S. 148-154.

¹⁴ Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке / Составил Самоил Величко, бывший канцелярист канцелярии Войска Запорожского. — 1720. Издана Временною комиссиею для разбора древних актов. — К., 1851. — С. 536.

¹⁵ Франко І. Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683-1686 рр. // ЗНТШ. — Т. 39. — Львів, 1931, — С 1-5; Його ж. Зібрання творів: В 50 т. — Т. 33. — К., 1982. — С. 43-437.

¹⁶ Возняк М. Матеріали до історії пісні і вірші: Тексти і замітки. — Львів, 1913. — С 20-22.

¹⁷ Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004. — С 1029.

¹⁸ Цит. за: Антонович В. Прилуцький полковою асаул Михайло Мовчан и его записная книга. Приложение//Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С 233.

¹⁹ Кочегаров К. Участие украинского казачества в кампании 1683 г. против Османской империи // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 5. — К., 2005. — С. 631.

²⁰ Літопис Самовидця. — К., 1991. — С. 138-139.

²¹ Там само. — С. 21.

²² Dzieło Boskie albo Pieśni Wiednia wybawionego i inszych transakcyjej wojny tureckiej w roku 1683 szczenliwie rozpozczętej / Wespasjan Kochowski; transkr. tekstu przygot. i posl. opatrzył Marian Kaczmarek. — Wrocław, 1983.

²³ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. — К., 1992. — С. 160.

²⁴ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 293-294.

²⁵ Antoni (Rolle) A. Bunt Palejowe // Przewodnik naukowy i literacki. — Rocz. VI. — Lwów, 1878. — S. 181.

²⁶ Чухліб Т. Самійло Іванович (Самусь) — полковник та наказний гетьман правобережної частини Українського гетьманату // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — Т. 2. — К., 2004. — С 276-290.

²⁷ Величко С. Літопис. — Т. 2. — С. 294.

²⁸ Наливайко Д. Козацька християнська республіка. — К., 1992. — С. 316-317.

²⁹ Перетц В. «Освобожденный Иерусалим» Т. Тассо в украинском переводе конца XVII — начала XVIII вв. // Перетц В. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. — Ленинград, 1928. — С. 169-178.

³⁰ Frazer J. Złota galaz. — Warszawa, 1965. — S. 103-104; Морка М. Батальна тематика в придворному мистецтві Яна III Собеського // Українське барокко та європейський контекст. — К., 1992. — С. 153.

³¹ Морка М. Батальна тематика в придворному мистецтві Яна III Собеського. — С. 154.

³² Там само.

³³ Chyra-Rolicz Z. Wiktoria Wiedefiska w głorii Jana III Sobieskiego // Jan Sobieski — wózd i polityk (1629-1696). — Siedlce, 1997. — S. 136.

³⁴ Ibid.

³⁵ Finkel L. Inwentarz Zamku Żółkiewskiego z r. 1726. — Kraków, 1891. — S. 5.

³⁶ Кубай М. Олеський замок і родина Собеських // Галицька брама. — 2003. — № 10-12. — С. 17.

³⁷ Widacka H. Jan III Sobieski w grafice XVII-XVIII wieku. — Warszawa, 1987. — S. 64-65.

³⁸ Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України, або Малоросії. — К., 1994. — С. 259.

³⁹ Історія Русів. — К., 1991. — С. 233.

⁴⁰ Чухліб Т. Євстафій Гоголь — полковник Війська Запорозького та наказний гетьман Правобережної України // Укр. іст. журн. — 1997. — № 1. — С. 93-104.

⁴¹ Крикун М. Неопублікований лист М. Максимовича до П. Куліша // Крикун М. Між війною та радістю. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII — на початку XVIII ст. — К., 2006. — С. 340.

⁴² Цит. за: Франко І. Карпаторуська література XVII-XVIII віків // ЗНТШ. — Львів, 1900. — Т. 37. — Кн. 5. — С. 78-79.

⁴³ Петрушевич А. Историческая песнь карпаторусов из 1683 года // Литературный сборник, издаваемый Галицко-рускою матицею. — Вып. 2. — Львов, 1886. — С. 190-198; Франко І. Карпаторуське письменство XVII-XVIII вв. — Львів, 1900. — С. 77-80.

⁴⁴ Listy do Maryseńki / Oprać. L. Kukulski. — Т. 2. — Warszawa, 1973. — S. 214-219.

- ⁴⁵ Воспоминание посвящено Іоану III Собеському, королю польському, освободителю Відня од турков дня 12 вересня 1683 в день двухсотлетнего ювілея празднованого 11 і 12 вересня 1883 во Львові. Стих Івана Гушалевича. W dwusetna rocznice Odsieczy Wiednia. Wiersz Platona Kosteckiego. — Lwów, 1883.
- ⁴⁶ Качала С. Похід Собеського під Відень року 1683. — Львів, 1882.
- ⁴⁷ [Левицький І.] Оповідання для старих і малих. — Львів, 1882.
- ⁴⁸ Барвінський О. Споминка із життя Івана III Собеського // Зоря. Письмо літературно-наукове для руських родин під ред. Ом. Партицького. — Рочник 4. — Ч. 16. — 1883; Францишок Кульчицький (згадка по поводу ювілею Собеського) // Там само. — Ч. 20-21.
- ⁴⁹ Барвінський О. Споминка із життя Івана III Собеського // Зоря. Письмо літературно-наукове для руських родин під ред. Ом. Партицького. — Рочник 4. — Ч. 16. — 1883. — С 68.
- ⁵⁰ Kulczycki T. Jerzy Franciszek Kulczycki i jego udział w odsieczy Wiednia r. 1683 (Kraków. W drukarni Uniwersytetskiej 1884. Dzieło niedokończone) // Відділ рідкісної книги ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України.
- ⁵¹ Антонович В. Прилуцький есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. — К., 1995. — С 219-237.
- ⁵² Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683 року. — Львів, 1933.
- ⁵³ Hryzaj O. Die Ukrainer und die Befreiung. Wiens 1683. — Wien, 1933.
- ⁵⁴ Шараневич І. Іосиф Шумлянський, руський єпископ Львовський. — Львов, 1896; Франко І. Іосиф Шумлянський, львівський єпископ 1668-1708 р., і зведення унії в Галичині. — Львів, 1898; Andrusiak M. Józef Szumlański: pierwszy biskup unicki Lwowski (1667-1708). Zarys biograficzny. — Lwów, 1934.
- ⁵⁵ Франко І. Вірша єпископа Й. Шумлянського про події 1683-1686 рр. // ЗНТШ. — Т. 39. — Кн. 1. — Львів, 1901. — С 1-5; Возняк М. Матеріали до історії пісні і вірші: Тексти і замітки. — Львів, 1913. — С 20-22.
- ⁵⁶ Крупницький Б. З історії Правобережжя 1683-1688 рр. // Праці історико-філологічного товариства в Празі. — Вип. 4. — Прага, 1942. — С. 1-32.
- ⁵⁷ Назарко І. Знаменне письмо козаків до Папи Римського // Український історик. — 1965. — № 1-2. — С 22-27; Його ж. Роля козаків у проти турецькій кампанії під Віднем 1683 р. у висвітленні ватиканських документів // Наукові записки Українського Теологічного Греко-католицького інституту. — Ч. XIX. — Мюнхен, 1969. — С 46-63; Його ж. Козаки на службі у Папи Римського // Старожитності. — 1992. — № 13-15. — С 4-6.
- ⁵⁸ Jaminski B. Wien 1683. Kosaken und Koischitzky. — Wien, 1983.
- ⁵⁹ Цит. за: Кульчицький — герой оборони Відня. — Львів, 2003. — С. 28.
- ⁶⁰ Татомир О. Юрій Франц Кульчицький і козаки герої віденської перемоги 1683 р. — Філадельфія, 1983. — С. 34.
- ⁶¹ Мозирський В., Шендеровський В. Відень ушановує пам'ять про видатних українців // Пам'ятки України. — 2005. — № 1. — С 117.
- ⁶² Цит. за: Jaminski B. Wien 1683. Kosaken und Koischitzky. — Wien, 1983. — S. 5.
- ⁶³ Fylypchak Ivan. Koischitzky der von Wien: Historische Erzählung von XVII Jahrhundert / Župnik Igor. Übersetzt von ukrainischer Sprache — Clifton, 1983.
- ⁶⁴ Юрій Франц Кульчицький і козаки герої віденської перемоги 1683 р. 36. ст. — Філадельфія, 1983.
- ⁶⁵ Головин Р. Юрій Кульчицький — національний герой Австрії // Євшан-зілля. — Львів, 1988. — Ч. 1. — С 34-35.
- ⁶⁶ Мицько І. Про рід Юрія-Франца Кульчицького // Бойківщина: історія та сучасність. — Львів — Самбір, 1995. — С 78-91.
- ⁶⁷ Мердох Ю. Невідома гравюра про подвиг Юрія Кульчицького під Віднем 1683 р. // Записки Львівської наукової бібліотеки. — Вип. 11. — Львів, 2003. — С 112-134.
- ⁶⁸ Чухліб Т. Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683 року? // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Вип. 6. — К., 1997. — С 84-94; Його ж. Ще раз про Віденську битву 1683 р. та участь у

- ній українського козацтва включно з його походами до Угорщини, Молдавії та Буджаку // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 6. — К., 2006. — С 609-623.
- ⁶⁹ Антонович В. Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679-1714). — К., 1868; Эварницкий Д. История запорожских Козаков. — Т. 2. — СПб., 1895; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. VI—XI. — К., 1995-2000; Андрусак М. До історії правобічних козаків у 1688-1689 рр. // ЗНТШ. — Т. 100. — Львів, 1930; Дорошенко Д. Нариси історії України. — Львів, 1991; Петровський М. З матеріалів до історії українсько-турецьких взаємин другої половини XVII ст. // Східний світ. — 1997. — № 1-2; Крип'якевич І. Остафій Астаматій (Остаматенко), український посол в Туреччині 1670-х рр. // Україна. — 1928 — Кн. IV; Апанович О. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії у 50-70-х роках XVII ст. — К., 1961; Сергієнко Г. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII і на початку XVIII ст. — К., 1963; Мицик Ю. З джерел до секретної місії Василя Іскрицького 1682 року // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 5. — К., 2005; Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII-XVIII ст. — К., 1993; Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття. — Дніпропетровськ, 2003; Федорук Я. Міжнародна дипломатія та Україна. — К., 1996; Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998; Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). — Чернівці, 1999; Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою. 1654-1665. — К., 2001; Станіславський В. Запорізька експансія і Переяславська рада 1654 року. — К., 2005; Сокирко О. Лицарі другого сорту. — К., 2006.
- ⁷⁰ Кримський А. Історія Туреччини. — К., 1996; Дубровський В. Про вивчення взаємин України з Туреччиною у другій половині XVII ст. // Східний Світ. — 1928. — № 5. — С 54-72; Ковалівський А. З історії тюрко-українських відносин. По доповідях 11-го українського сходознавчого з'їзду // Червоний шлях. — 1930. — № 2. — С. 68-79; Прицак О. Ще раз про союз Богдана Хмельницького з Туреччиною // Український археографічний щорічник. — Вип. 2. — К., 1993. — С 177-192; Дашкевич Я. Україна і Туреччина: дослідження взаємовідносин XV—XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. — К., 1990. — С 35-42; Остапчук В. Проблеми і перспективи української османістики // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 1. — К., 1992. — С 94-112; Галенко О. Коментар: Про османську титулатуру українських гетьманів // Східний світ. — 1997. — № 1-2. — С 216-221; Туранли Ф. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 5/6. — К., 2001. — С 334-340 та ін.
- ⁷¹ Дашкевич Я. Україна і Туреччина. Дослідження взаємовідносин XV—XVIII ст. // Проблеми української історичної медієвістики. — С 64-65.
- ⁷² Мозирський В., Шендеровський В. Відень ушановує пам'ять про видатних українців // Пам'ятки України. — 2005. — № 1. — С 117.